

M-agnus dei

GYÖRGYJAKAB IZABELLA

„Az a legnagyobb varázsló – írja Novalis emlékezetes módon –, aki olyan mértékben el tudja kápráztatni magát, hogy valós jelenségnek tartja önnön képzelgését. Nem ez a mi esetünk?” De igen, mondom én. Mi magunk (a bennünk működő osztatlan istenség) álmodtuk meg a világot. Erősnek, titokzatosnak, láthatónak álmodtuk, térben szilárdnak, időben pedig maradandónak; ám ott hagytunk az építményben néhány parányi, örök, ésszerűtlen repedést, hogy tudjuk: hamis.¹

I

A világ története néhány metafora története – írja Borges, illetve a *borges-i történet* egyetlen metafora rekonstruálására tett kísérlet, és így tovább a végtelenségig, beleértve a lehetséges értelmezők, pontosabban értelmezések bevonása révén képezhető sorozatot. Elfogadva a metafora arisztotelészi meghatározását, mely egyrészt ennek mimetikus funkcióját hangsúlyozza, másrészt egy olyan szerkezetet állít előtérbe, melyben a jelölő-jelölt viszony a jelölt által dominált, egy hármas viszonyrendszer felállítása válik lehetségessé. A kifejezésként értett értelmezés (1), valamint a körkörös idő cselekvéshez való hozzárendelése (2) a metafora belső működését hivatott

¹ Borges, Jorge Luis: *A teknősbéka átváltozásai*. = *Az idő újabb cáfolata*. Gondolat, Budapest 1987. 72.

feltámi (3). E hármass viszonyulást egyrészt a metafora, másrészt a borgesi idő-metafora vonatkozásában kívánom tárgyalni.

Értelmezés mint kifejezés

Az értelmezés kifejezésre való átfordítása indoklásra szorul. Eltekintve az értelmezés különböző elméletek általi meghatározásaitól, melyeket jelen írás keretei között „teoretikus túlerheltségként” nevezhetünk meg, a látás-láttatás feszültségében felszejlő naiv értelmezés visszaállítására törekszünk. Ebben a megközelítésben az értelmezés nem más mint a megjelenítésben visszatartott kifejezése.

A meghatározás destruktív jellege törekszik előtérbe. Borges szerint „ha önszántunkból lemondunk néhány apróbb élvezetről – mint amilyen a szemet gyönyörködtető metafora, a fülnek kellemes ritmus, továbbá az indulatszókban vagy a fordított szórendben rejlő meglepetés –, magunk is meggyőződhetünk róla, hogy a feldolgozott téma iránti szenvedély határozza meg az író, és ezzel mindent elmondtam.”² A naiv értelmezés irányából az író (aki a téma vonatkozásában maga is értelmezőnek tekinthető) analogonjaként felfogott értelmező szintén ezáltal a beállítódás által jellemezhető. A szöveg bizonyosságával szemben a szöveg bizonytalansága, a rögzítettséggel szemben a téma felpördülő elevensége hangsúlyozódik ki.

Körkörös idő

Az értelmezés mint kifejezés ily módon történő behatárolása a téma megjelenéséhez való örökös visszatérésben konkretizálódik. A teremtés pillanatába való bele-, illetve visszahelyezkedés vágya öszszeegyeztethetetlen a lineáris időfelfogással. A „felpördülő elevenség” játékerét az időtlenség irányából meghatározódó körkörös idő hivatott biztosítani. E megállapítás kettős pontosításra szorul. Borges megközelítésében a tér az idő egyik formájaként fogható fel, és ebben a meghatározottságában nem más mint specifikáció. Ugyanakkor a körkörös időben felvállalt időtlenség az eredendőhöz való visszatérés abszurdításában rejlő szükségszerű mozzanatot tárja fel.

Cselekvés

Bevezetőnkben hangsúlyoztuk, hogy az értelmezés mint kifejezés és a körkörös idő elképzelése a cselekvéshez való hozzárendelésben, a cselekvésre való vonatkozásban/vonatkoztatottságban hozható működésbe. A létezés kényelméből kiszakító cselekvésben a szabad akarat méltósága nyilvánul meg. Borges szóhasználatával élve: a

² Borges, Jorge Luis: *Az olvasó babonás etikája*. i.m. 33.

cselekvés sorsszerűnek tekinthető, amennyiben itt-létünk legerendőbb lehetősége tárul fel általa.

A metafora fent körvonalazott három aspektusának a borgesi idő-metafora vonatkozásában való vizsgálata újabb következményekhez vezet. Az analitikus nézőpontjából nem hagyható figyelmen kívül az értelmezésben mint kifejezésben, a körkörös időben és a cselekvésben fellelhető időbeli mozzanat. Ebben a megközelítésben a mindenkori értelmezés mint *valami felé való kimozdulás* az idő jövőbeli aspektusaként, a körkörös idő mint *már mindig értelmezett* visszatartó múlt-aspektusként, valamint az *értelmezésre szoruló, egyszersmind értelmezést generáló* cselekvés az idő jelen-aspektusaként körvonalazódik. A borgesi idő a visszatartott kimozdulás egyszerűségében konstituálódik. A gondolkodó számára a problémát nem a „beburkoló és egyben beburkolt” időelképzelés elméleti megalapozhatósága, hanem az abszurditás fenntartásának hogyanja jelenti.

II

Az első részben érvényesített „axiomatikus szigorúság” két Borges-elbeszélés érintőlegesen elemzésében ellenpontozható. *A halhatatlan ember* és a *Márk evangéliuma*³ az *idő visszaállítására* tett kísérletként közelíthető meg. Mivel a két történetben jelentős tartalmi eltérések mutathatóak ki, indokolt párhuzamos bemutatásuk.

A halhatatlan ember

- London, 1929 – egy antikváriumban kiadott Pope *Illiasz*-ának utolsó kötete egy kéziratot tartalmaz, mely Odüsszeusz történetének analonjaként fogható fel
- a halhatatlanság utáni vágyakozás mítoszt a másik halálával való szembesülés generálja
- a degenerálódás fokozatai és a vágyakozás feszültsége
- a Halhatatlanok ragyogó Városába vezető labirintus; sötétség–fény dinamikája
- az örült istenek városa
- a halhatatlannal való szembesülés, a magunkat halhatatlannak tudás borzalma
- a tőrés tökélye, a közöny tökélye
- a halhatatlanság feloldása

Márk evangéliuma

- az ellenkezéstől való visszafogottság a játék izgalmának vonzásában mint a közöny első mozzanata
- az árvíz: a viszonyítási rendszer felszámolása, hely és idő felfüggesztése
- a másik tehetetlenségével való szembesülés
- Márk evangéliuma – a fáradhatatlan ismétlés öröme
- az áldozat

³ Borges, Jorge Luis: *A titkos csoda*. Európa Könyvkiadó. Budapest 1986.

A két elbeszélés egymásra vetítésének lehetőségét Borgesnél találjuk: „És az is felmerült benne, hogy az embereknek két visszatérő történetük van időtlen idők óta: a bolyongó gályáról, amely egy áhított szigetet keres a földközi vizeken, és egy istenről, aki kereszt-re feszíteti magát a Golgotán.”⁴ A kiegészítő és részben összehasonlító elemzés a körkörös idő és a történetiség viszonyának az istenivel való összemérhetetlenség, valamint a másikkal való szembesülés erőterében való meghatározását biztosítja.

Az elbeszélések érintkezési felületeként megjelölt „idő visszaállítására tett kísérlet” a tartalmi vázlat alapján két árnyalattal gazdagítható. Egyrészt nem jelent mást mint – heideggeri szóhasználattal élve – a mindennapiság visszaállítására tett kísérletet, másrészt a határ irányába való kimozdulás, illetve a megerőszkolt határ mint a határ *el-* és *meg*vonása az értelem helyét hivatott feltárni.

Kiindulópontként a másikkal való szembesülés kínálkozik. Megközelítésünk szempontjából szükséges e viszonyulásmód kettős értelmezhetőségének (és egyben értelmezettségének) hangsúlyozása. E kettősség *A halhatatlan ember* felépítésében válik nyilvánvalóvá, amennyiben egyszerre jelenti az itt-lét abszurdításaként értett végesség felszámolási kísérletének eredetét, valamint a halhatatlanság értelmetlenségének felismerése által generált visszatérés lehetőségét. Áttételesen a megszokottság közönyének, illetve a közöny beteljesültségének, a „közöny tökélyé”-nek a felfüggesztését váltja ki.

Míg az első mozzanatban nyilvánvaló a tér-idő meghatározottság, a viszonyrendszer illuzórikus felszámolására való törekvés (lásd „ha valaki eljut nyugatra, ahol a világ véget ér, ott elérkezik egy folyóhoz, melynek vizétől halhatatlanná lesz”⁵, illetve az árvíz mint a viszonyrendszer megszüntetése – „A birtokra négy út vezetett, most mind a négy víz alatt állt...”⁶), a második mozzanat vonatkozásában jóval visszafogottabban fogalmaz Borges (lásd „A következő nap ugyanúgy kezdődött, mint az addigiak, egy dolgot kivéve: az apa megszólította Espinosát, és azt kérdezte, vajon Krisztus azért hagyta-e hogy megöljék, mert meg akarta váltani az embereket”⁷, valamint „Van egy folyó, melynek vize halhatatlanságot kínál; valahol tehát lennie kell egy másik folyónak, melynek vize kioltja azt.”⁸). Bár látszólag a mindennapiság, illetve a megszokottság modelljét ismétli, minőségileg mást, a végesség felől adódó saját lehetőségek felvállalását érvényesíti.

A másikkal való szembesülés az időtlenségként és nem-helyként felfogott halhatatlanság leírását, pontosabban körülírását

⁴ Borges, Jorge Luis: *Márk evangéliuma*, i.m. 411.

⁵ Borges, Jorge Luis: *A halhatatlan ember*. i.m. 200.

⁶ Borges, Jorge Luis: *Márk evangéliuma*, i.m. 407.

⁷ Borges, Jorge Luis: *Márk evangéliuma*, i.m. 412.

⁸ Borges, Jorge Luis: *A halhatatlan ember*. i.m. 215.

is lehetővé teszi. Amennyiben a jelölő-jelölt feszültségét beteljesültségének lehetőségében tesszük hozzáférhetővé, a meghatározatlanság a meghatározott groteszk fintonaként, fordított tükörként értelmeződik.⁹ A mítoszban megjelenő Halhatatlanok ragyogó Városa az örült istenek városává degradálódik, és az értelmezés viszonyítási pontjainak felszámolását eredményezi. A tökéletes építmény architektúrája a sötétből jövő számára olyan minőségi többlet hordozója, amely az artikuláció szabályai alól kivonja magát.

Elemzésünk egy olyan pontjához érkeztünk, ahol az érzéki szemlélet egy nem reprezentálhatót érint. A Halhatatlanok elpusztítják az isteni várost ennek romjaiból felépítve az értelmetlen várost annak „fonákjaképpen, és egyben azoknak az irracionális isteneknek templomaképpen, akik a világot kormányozzák, s akiről semmit sem tudunk, csak azt, hogy nem hasonlítanak az emberhez.”¹⁰ Közhelyszerű megállapításnak tűnik, hogy a nem reprezentálható a reprezentálhatót, a Halhatatlan az irracionális istent, az értelmetlen az értelmezhetőt, a meghatározatlan a meghatározottat és a mindenkori határ felől elgondolhatót feltételezi. Ebben a vonatkozásban a Halhatatlan egy „olyan, mint isten” kvázi-meghatározottság által jeleníthető meg¹¹. A Halhatatlan nyomorúságának feloldása az isteni nagysággal való összemérhetlenségben jelölhető ki.

A Halhatatlan létmódja a végesség utáni vágyakozásban, mint az „istenitől”, pontosabban az „olyan, mint istenitől” való eltávolodás által értelmezhető. A *Márk evangéliuma* e kivétel másík aspektusát világítja meg: a fáradhatatlanul ismételt szöveg csak az aktualizálás által válhat hitelessé, a cselekvésben oldható fel. Az isteni nagyság a végességben kijelölt, végrehajtható áldozathozatalban konkretizálódik. Ezzel szemben és ezt kiegészítően a fizikai lét felszámolása, a szellemi kizárólagos érvényesítése az elsőkélyesedés, az érdektelenség, a tét-nélküliségben vállalt tehetlenség irányába mutat.¹² A Halhatatlan halhatatlansága az or-

⁹ Vö. Pigeaud, Jackie: *Je pense d'où je sens* c. tanulmányával, melynek első részében a metafora mint aktualizálás kérdését tárgyalja. *Affectivité et pensée*. Millon-Grenoble 1991. 61–90.

¹⁰ Borges, Jorge Luis: *A halhatatlan ember*. i.m. 210.

¹¹ Vö. „Nem kell csodálkoznunk rajta; úgy mondják, miután megénekelte Ilion háborúját, megénekelte a békák és egerek háborúját is. Olyan volt, mint egy isten, aki megteremti a kozmoszt és azután a káoszt.” Borges: *A halhatatlan ember*. i.m. 211.

¹² Vö. Borges, Jorge Luis: *A halhatatlan ember*. i.m. 210. „elhatározták, hogy ezentúl a gondolatban, a pusztá spekulációban fognak élni. [...] Elmélyültségükben szinte nem is érzékelték a fizikai valóságot”, illetve uo. 212. „valamennyi Halhatatlan képes volt a tökéletes nyugalomra; emlékszem valakire, akit sohasem láttam talpon: madár fészkel a mellén.”

ganikus létmódra való visszafokozásban a magába zárulás passzív *aktus*ként, pontosabban a passzivitás vállalásában valósul meg.¹³ A halhatatlanság állapotának feloldását egyrészt a másikkal való szembesüléstől, másrészt az istenivel való összemérhetetlenség felismerésétől tettük függővé. E kettős tükör az itt-lét kettős meghatározottságát implikálja. Az „értelem helyének behatárolásaként”, valamint a „mindennapiság visszaállításaként” árnalt „idő visszaállítására tett kísérlet” e kettős meghatározottság feszültségében körvonalazódik. A kettős meghatározottság feszültségeként leírt meghatározatlanság vonatkozásában e hármas megközelítés a naiv értelmezés mint kifejezés-cselekvés-körkörös idő analogonjaként határozódik meg.

¹³ Vö. Borges, Jorge Luis: *A halhatatlan ember*. i.m. 211. „Halhatatlannak lenni semmiség; az embert kivéve minden teremtmény halhatatlan, hiszen nem ismeri a halált; az isteni, az szörnyű, az érthetetlen, hogy halhatatlannak tudjuk magunkat.”